

AŞI TEREDDÜDÜ VE AŞI KARŞITLIĞININ RİSK TOPLUMU ÜZERİNDEN OKUNMASI

Başak KART*

ÖZET

AŞı tereddüdü ve aşı karşıtlığı, bilime, bilim insanlarına ve tıbbi otoritelere güvensizliğin bir tezahürü olarak birçok hastalığa karşı alınabilecek önlemleri engellediğinden dolayı halk sağlığı açısından tehlike oluŐtırmaktadır. Özellikle yakın geĐmiŐte yaşanan covid-19 dönemi sonrasında bu kavramlar, toplumdaki aktörler arasında önemli tartiŐmalara yol aĐımiŐtır. Dolayısıyla aşı tereddüdü ve aşı karşıtlığı kavramlarını anlamak, bu kavramları kuramsal bir temele oturtmak ve bu kavramların bilimle olan iliŐkisini incelemek günümüz toplumlarındaki önemli sosyo-politik olayları anlamak açısından ve otoriteler tarafından yaşanan toplumsal problemlere çözüm üretilebilmesi açısından önem arz etmektedir. Ulrich Beck, “Risk Toplumu (Risk Society) teorisinde modern dönem sonrasında oluşan risk toplumunda, insanların korku ve güvensizlik ortamı içerisinde deĐiŐen bilim anlayiŐını aĐıklamıŐ ve bu dönemde insanların bilimle olan iliŐkisini incelemiŐtir. Bu çalışmanın amacı, aşı tereddüdü ve aşı karşıtlığı kavramlarını Ulrich Beck’in risk toplumu teorisi üzerinden okumak ve bu yolla günümüz toplumlarının bilimle olan iliŐkisini ortaya koymaktır. Çalışmada döküman analizi yöntemi kullanılmıŐ, geĐmiŐten bu yana aşının geliŐimi modern toplum ve risk toplumu üzerinden incelenmiŐtir. Çalışma nihayetinde Beck’in risk toplumu kuramının ve kuramında kullandığı “küreselleşme, korku kültürü, imal edilmiş riskler, güvensizlik ve eylemsizlik” kavramlarının ve bu kavramların bilimle olan iliŐkisinin, günümüzde yaşanan aşı karşıtlığı ve aşı reddi problemlerinin kaynağına ışık tuttıkları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: AŞı Tereddüdü, AŞı Karşıtlığı, Ulrich Beck, Risk Toplumu, Bilim

READING VACCINE HESITANCY AND ANTI-VACCINATION THROUGH THE LENS OF RISK SOCIETY

ABSTRACT

Vaccine hesitancy and vaccine opposition pose a public health risk by hindering preventive measures against many diseases due to a distrust of science, scientists, and medical authorities. These concepts, especially after the recent COVID-19 pandemic, have led to significant debates among societal actors. Therefore, understanding vaccine hesitancy and vaccine opposition, placing these concepts on a theoretical foundation, and examining their relationship with science is crucial for understanding important socio-political events in contemporary societies and for producing solutions to societal problems faced by authorities. Ulrich Beck, in his 'Risk Society' theory, explains the changing understanding of science in a risk society formed after the modern era, where people exist in an environment of fear and distrust, and examines people's relationship with science during this period. The aim of this study is to analyze the concepts of vaccine hesitancy and vaccine opposition through Ulrich Beck's risk society theory and thus to reveal contemporary societies' relationship with science. The document analysis method was used in the study, examining the development of vaccines from past to present through the lenses of modern society and risk society. The study concludes that Beck's risk society theory and the concepts he uses in his theory—

* Doktora Öğrencisi, Anadolu Üniversitesi, basakkart@anadolu.edu.tr,

'globalization, culture of fear, manufactured risks, insecurity, and inaction'—and their relationship with science shed light on the sources of today's problems of vaccine opposition and rejection.

Keywords: Vaccine Hesitancy, Vaccine Opposition, Ulrich Beck, Risk Society, Science

1. GİRİŞ

Neredeyse aşının icadıyla birlikte ortaya çıkan aşı tereddüdü ve aşı karşıtlığı, çeşitli inançlar dolayısıyla gelişebildiği gibi bilime ve tıbbi otoritelere güvensizlikle de doğrudan ilişkilidir. Geçmişten bu yana aşından şüphe duyma, sadece tereddüt etmek olarak görünebildiği gibi çok radikal boyutlara ulaşabilmektedir (Özel, 2022: 131). Bu noktada kavramsal olarak ayrılan aşı tereddüdü ve aşı karşıtlığının sebeplerinin ve günümüz toplumlarındaki yerinin doğru anlaşılması, kavramların kuramsal bir çerçeveye oturtulması ciddi sağlık problemlerinin önüne geçilebilmesi açısından önem arz etmektedir.

Ulrich Beck, 1986 yılında yayınlanan *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru (Risk Society: Towards A New Modernity)* adlı kitabında modern toplum sonrasında ortaya çıkan toplum yapısını analiz etmektedir. Modern dönemde toplumsal ilerleme ve gelişme adına bilim ve teknoloji alanlarında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bu sayede toplumun kendisi ve doğa hakkında bilebilirliği artmış ve hayatı kolaylaşmış, tehdit unsuru olan problemlere yeni çözüm önerileri getirilmiştir. Fakat modern dönemde yaşanan gelişmeler riskleri beraberinde getirmiş, insanlık bu yolla toplumsal riskleri de imal etmiştir (Giddens ve Pierson, 2001: 222). İnsanın düşünümselliği, riskleri algılamasına ve yaşanan riskler karşısında eylemsiz kalmasına veya eyleme geçse dahi riskler arasında seçim yapmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda bilimsel bilgi, daha öncesinde problem teşkil etmeyen riskleri görünür kılmıştır (Beck, 2011: 234). Sonuç olarak insanlık güvensiz ve belirsiz bir ortamda, daha önce karşılaşmadığı düzeyde tehlikelerle baş başa kalmıştır.

Modern dönemde, düşünümselliği sayesinde bilim ve teknoloji aracılığıyla kendisinin imal ettiği riskleri algılayan insanın bilime olan güveni de sarsılmıştır. Dolayısıyla risk toplumunda bilime, bilim insanlarına ve bilimsel çıktılarının uygulayıcılarına karşı eleştiriler artmıştır (Beck, 2011: 247). Bu dönemde medya ve sosyal medyanın yaygınlaşması bilgi anlayışını da değiştirmiş, bilgi bilim insanlarının tekelinden çıkmıştır. Öyle ki bilgiyi sadece bilim insanları üretmemekte, siyaset, ekonomi ve kamusal alandaki bilimsel sonuçların hedefi olan gruplar bilgi üretimi hususunda söz sahibi olmaktadır. Böylelikle insanların hakikat tanımları açısından bilimsel bilgiye olan güveni sarsılmıştır ve insanlar, inanç temelli bilgilerle kendi hakikatlerini oluşturmaya başlamıştır (Beck, 2011: 234-235). Ulrich Beck'in risk toplumu teorisi için yaptığı açıklamalar, aşı tereddüdünün ve aşı karşıtlığının gelişimine ve bu dönemde toplumla bilimin ilişkisine ışık tutmaktadır. Bu bağlamda çalışmada Ulrich Beck'in risk toplumu teorisi üzerinden aşı tereddüdü ve aşı karşıtlığı kavramları ve ortaya çıkmasının sebepleri, dolayısıyla günümüz toplumunun bilimle olan ilişkisi incelenecektir.

2. AŞI TEREDDÜDÜ VE AŞI KARŞITLIĞI

Aşının ilk olarak milattan önce 1000 yıllarında Çinliler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Daha sonraki yıllarda bu uygulamaların Orta Asya, Osmanlı ve Hindistan'a yayıldığı görülmektedir (Kılıçaslan, 2020: 25). 1796 yılına gelindiğinde, Edward Jenner'in çiçek hastalığının ne olduğunu anlamak ve bu hastalığı önlemek adına yirmi beş yıl boyunca geliştirdiği *Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae* (Çiçek Hastalığının Nedenleri ve Etkilerinin Araştırılması) çalışmasını yayınlamıştır. Daha sonrasında Jenner'in geliştirdiği metot Dr. Benjamin Waterhouse tarafından satın alınarak Amerika'ya getirilmiştir (Kaufman, 1967: 463). Waterhouse, sonraki yıllarda çiçek aşısını geliştirmek ve yaygınlaştırmak adına çalışmalarda bulunmuştur. Kaufman (1967: 463) bu hususta, Waterhouse'un çiçek aşısının geliştirilmesi ve yaygınlaşmasındaki rolünü belirtmiş fakat yaptığı girişimin ve sonrasında çiçek aşısını geliştirmek adına yaptığı çalışmaların kendi kişisel kazançları doğrultusunda, aşı üretiminde tekel olmak adına gerçekleştirdiğini de unutmamak gerektiğini ifade etmiştir.

17. Yüzyılda ise aşı uygulamaları Avrupa'ya yayılmış, ilk olarak İngiltere'de kabul görmüştür (Wolfe ve Sharp, 2002: 430). Aşı karşıtlığı da neredeyse aşı uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Aşı uygulamalarına duyulan güvensizlik, aşından tereddüt etmek veya aşığı reddetmek şekilde iki davranış biçimi olarak tezahür etmektedir. Bu bağlamda aşı tereddüdü kavramı, aşından şüphe duyan, bu şüphe dolayısıyla aşığı öngörüldüğü tarihte yaptırmayı reddedenleri ifade etmekte fakat aşı karşıtlığı/reddi tüm aşıları radikal bir biçimde kabul etmeyenleri tanımlamaktadır (MacDonald, 2015: 1). İlk olarak aşı karşıtları, dini inançları gereğince hastalığın tanrı tarafından insana verildiği ve hastalığı önlemeye yönelik uygulamaların tanrının işine müdahale etmek olduğu gerekçesiyle aşı uygulamalarını reddetmişlerdir (Hayat Öktem v.d., 2023: 205). Fakat 1853 yılında İngiltere'de aşuya karşı ayaklanma inanç temelli olmamış, halk tarafından bireysel hak ve özgürlüklerine müdahale edildiği endişesiyle gerçekleşmiştir. 1853 yılında İngiltere'de ilk aşı yasası çıkartılmış, üç yaşına kadar bebeklerde aşı zorunlu hale getirilmiştir. 1967 yılında ise zorunlu aşı uygulamaları on dört yaşına kadar genişletilmiş, aşı yaptırmayanlara ceza uygulanmıştır. Bu durum, İngiltere halkının aşuya direncinin kurumsallaşmasına ve Zorunlu Aşı Karşıtlığı Derneği'nin (Anti- Compulsory Vaccination League) (Wolfe ve Sharp, 2002: 430) kurulmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla aşı uygulamalarının siyasi otoritelerce zorunlu hale getirilmesi, halkın aşı hususuna direnç göstermesine sebep olmuş ve bu hususta siyasi otoritelere olan güveni azaltmıştır.

Doksanlı yıllara gelindiğinde devletin kontrolünün giderek artması sonucu aşı uygulamalarının artması, dolayısıyla aşılamanın faydalarının görülmesi ve aşı karşıtlarının birçoğunun çiçek hastalığından hayatını kaybetmesi sonucunda aşı karşıtlarının sayısı giderek azalmıştır (Kaufman, 1967: 478). Fakat yaşanan gelişmeler, dünya genelinde aşı karşıtlığını hiçbir zaman ortadan kaldırmamıştır (Kılıçaslan, 2020: 30). Bu süreçte aşı uygulamalarından doğan sonuçlarla bilim hem zaferlerle hem de yenilgilerle yüzleşmiştir. Örneğin, 1955 yılında Amerika'da yaşanan Cutter olayı, aşı uygulamalarında ihmallerin ortaya çıkabileceği felaketlerle yüzleştiren önemli gelişmelerden bir tanesidir. Amerika'da Kaliforniya Cutter Laboratuvarı'nda üretilen ve inaktif olması gerekirken canlı polio virüs içeren çocuk felci aşılarının iki yüz binden fazla çocuğa uygulanması sonucunda iki yüz çocuk sakat kalmış, on çocuk ise yaşamını yitirmiştir. Bu olay gerçekleşmeden önce Amerika'da aşı uygulamaları, sadece aşı şirketlerinin federal hükümete teslim ettikleri raporlarla denetlenmekte fakat ayrıca bir laboratuvar denetlemesi yapılmamaktadır. Bu durum, aşı şirketlerinin aşı uygulamalarında süreci hızlandırmak adına güvenilirlik raporlarının bir kısmını illegal bir şekilde yasaya uygun hale getirebilmelerine olanak sağlamaktadır (Offit, 2005: 60-65). Dolayısıyla, Cutter laboratuvarında üretilen aşıların hükümet yetkililerince gerektiği ölçüde denetlenmemesi ve aşı şirketlerinin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesi sonucunda yüzlerce kişinin sağlığı olumsuz yönde etkilenmiştir. Yaşanan bu olay sonrasında her ne kadar aşı üretimlerinde ve uygulamalarında alınan tedbir ve denetlemeler arttırılmış ve aşı uygulamaları daha güvenli hale getirilmiş olsa da böyle bir olayın yaşanmış olması, sadece aşı şirketlerine ve hükümetlere olan güveni değil bilime olan inancı da sarsmıştır.

20. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Cutter olayı gibi aşı ve diğer tıbbi uygulamalarda ihmallerden kaynaklanan çeşitli kazaların meydana gelmesi ve medyanın yaygınlaşmasıyla halka ulaşması sonucunda özellikle çocuk aşıları üzerinden aşı karşıtlığı hususu tekrar gündeme gelmiştir (Wolfe and Sharp, 2002: 431). 1970'li yıllarda kızamık, difteri- tetanoz- boğmaca ve suçiçeği aşıları İngiltere'de yayınlanan bir makale üzerine otizmle ilişkilendirilmiştir. Bu makale sonrasında Birleşik Krallık'ta boğmaca hastalığına karşı aşılama oranları 1974'te %81 iken 1980 yılında %31'e düşmüş, bu durum İngiltere'de boğmaca salgınına neden olmuştur. Daha sonrasında İngiltere'de ulusal aşı yararları ve etkinliğini bildiren yayının yayımlanmasıyla aşılama oranları normale dönmüş ve salgınla ancak bilimin ortaya koyduğu verilerle başa çıkılmıştır (Kılıçaslan,

2020: 31). Bununla beraber 1998 yılında *The Lancet* dergisinde Wakefield ve arkadaşları tarafından yayınlanan ve otizme kızamık, kızamıkçık, kabakulak (KKK) aşısı arasında pozitif bir ilişki olduğunu öne süren makale, sözde bilimsel kanıtlar sunduğu gerekçesiyle büyük yankı uyandırmıştır (Kader, 2019: 379-380). Fakat daha sonrasında Wakefield ve arkadaşlarının ulaştıkları verilerin kusurluluğu ve bu verilere ulaşmak için etik dışı yöntemler kullandıkları ortaya konmuştur. Aynı zamanda Wakefield'in aşı üreticilerine karşıt birliklerden maddi kazanç sağladığı ve bunu çalışma arkadaşları ve yetkililere bildirmedeği ispatlanmıştır (Kılıçarslan, 2020: 31). Bulguların nihayetinde her ne kadar *The Lancet* yayınlanan makaleyi kaldırmış ve Wakefield'in doktor unvanı elinden alınmış olsa da doğru olmayan verilerin aşı karşıtlığı üzerindeki etkileri ilerleyen yıllarda da devam etmiş ve birçok komplo teorisinin doğmasına sebep olmuştur (Daldal v.d., 2023: 37). Görüldüğü üzere bu yıllarda bilimin ve bilim aracılığıyla elde edilen verilerin sözde bilim insanları tarafından çeşitli çıkarlar doğrultusunda yönlendirilmesi bilimin kendisine olan güveni sarsmıştır. Aynı zamanda bu durum, bilimsel kanıtları olduğu düşünülen fakat inanç temelli birçok komplo teorisinin oluşturulmasına neden olmuştur.

Türkiye'de hukuki anlamda aşı karşıtlığı hareketlerine örnek oluşturan ilk vaka, 2015 yılında Ordu'da görev yapan Cumhuriyet Savcısı Hüseyin Ayyayla'nın ikiz bebeklerine hepatit B aşısı yaptırmak istememesi üzerine mahkemeye verilmesiyle görülmüştür. Bu davada Ayyayla, 0-2 yaş grubundaki bebeklere aşı yapılmamasıyla ilgili bir savunma hazırlamış ve davayı kazanmıştır (Kılıçarslan, 2020: 31). Bundan sonraki dönemde Türkiye'de de görülen aşı karşıtı hareketler, covid-19 pandemi sürecinde hız kazanmıştır. Günümüzde internet ve sosyal medya platformlarının yaygınlaşmasıyla yanlış ve yanıltıcı haber içeren paylaşımların artması, infodemi² salgınının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sosyal medya kanalları, sağlıkla ilgili gerçekleştirilen bilimsel çalışmaların sonuçlarını halka aktarmak hususunu kolaylaştırmaktadır. Fakat sosyal medyada bilim insanlarının paylaşım yapabildiği kadar, bilim insanı olmayan fakat bilimsel bilgiler hakkında konuşan kişiler de paylaşım yapabilmektedir. Bu bağlamda siyasi liderler, sağlık firmalarında çalışan kişiler, kanaat önderleri sağlık ve aşı hususlarında kendi görüşlerini insanlarla paylaşarak kitleleri etkileyebilmektedir (Yelsiz ve Çalışkan, 2023: 53). İnternet ve sosyal medyanın siyasi otoritelerce kullanımı, aşı ve sağlık hususlarını seçim propagandaları için malzeme haline getirmiştir. Örneğin Donald Trump, Wakefield'in iddialarının yalanlanmasına rağmen tekrar gündeme getirmiş ve aşı karşıtlığı üzerinden muhafazakar kesimden oy toplamaya çalışmıştır (Bosaley, 2018). Dolayısıyla insanların kaotik bir biçimde doğru veya yanlış içerikli birçok bilgiye maruz kalması neticesinde bilime ve bilimsel araştırmaların sonuçlarına olan güveni azalmaktadır. Aynı zamanda sosyal medya kanalları, çevrimiçi etkileşimlere dayalı platformlar olduklarından dolayı kitlelerin dikkatini çekebilmek adına sansasyonel dil kullanımının yoğun olduğu mecralar olarak görülmektedir (Yelsiz ve Çalışkan Söylemez, 2023: 53). İlgi çekmek adına yapılan bu paylaşımlar, doğru olmayan bilgilerin ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına yol açmaktadır. Her ne kadar covid-19 döneminde aşı ile ilgili yanlış bilgilerin önüne geçmek adına sosyal medya platformlarında çeşitli çalışmalar yapılsa da bu platformlar, ticari amaç güden ve şifrelerle korunan mecralar olduklarından dolayı denetlenme imkanı oldukça zordur (Özel, 2022: 137). Bunlara ek olarak sağlık hususundaki bilgilere internetten ve sosyal medyadan ulaşabilme imkanı, hasta ve sağlık çalışanı arasındaki ilişkileri değiştirmiş, sağlık hususunda karar verme mekanizmasını doktor ve

² Infodemi kavramı, Covid-19 pandemi döneminde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından dijital kanallar veya sosyal ortamlar aracılığıyla yanlış veya yanıltıcı bilgilerin hızlı bir şekilde dolaşıma sokulması olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda Dünya Sağlık Örgütü infodemiye açıklarken, Covid-19 pandemisi gibi spesifik ve acil açıklama ve çözüm önerisi geliştirilmesi beklenen durumlarda farklı kaynaklardan, aşırı miktarda doğru veya yanlış bilgilerin üretiminin de bir salgın olarak ortaya çıktığını vurgulamıştır (Pan American Health Organization ve World Health Organization, 2020: 2-3).

hasta arasındaki bağlamdan paylaşılan bir kanaate dönüştürmüştür (Kılıçaslan, 2020: 33). Bu bağlamda Özel (2022: 136), çalışmasında kişilerin sağlıkla ilgili duydukları bilgileri internet kanalları aracılığıyla teyit ettiği, bu davranışın genellikle düşük eğitim seviyesine sahip kişilerce yaygın olduğu sonucuna ulaşmıştır. Dolayısıyla internet ve sosyal mecralar bilimsel bilgiyi bilim insanlarının tekelinden çıkartmış, herkesin hakkında doğru ya da yanlış bilgi sahibi olabildiği hale getirmiştir. Bu durum bilime olan güveni zedelemekte, edinilen bilgilerin hangilerinin güvenilir olduğu hususunda şüpheye düşürmektedir.

Aşı karşıtlığı, bilime duyulan güvensizliğin önemli sonuçlarından birisidir. Bu bağlamda Ulrich Beck, modern dönem sonrasında ortaya çıkan “risk toplumunda” bilime duyulan güvensizliği ve bu güvensizliğin sebeplerini detaylarıyla açıklamıştır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde risk toplumu ve bu dönemde bilime olan güvensizlik aşı karşıtlığı üzerinden okunacak ve aşı karşıtlığı kavramı teorik temellere oturtulmaya çalışılacaktır.

3. RİSK TOPLUMU

Risk kavramı, bir eylem sonucunda ortaya çıkabilecek tehlikeleri ifade etmek için kullanılmaktadır (Ertürk, 2018: 281). Buradan hareketle Ulrich Beck, risk toplumu teorisiyle sanayi toplumu sonrasında oluşan post-endüstriyel toplumu ve bu toplumda yaşayan insanların düşünce biçimini betimlemeyi amaçlamıştır. Risk toplumu teorisi, modern dönemin sonunu ifade etmemektedir. Öyle ki risk toplumu, modernizmin getirdiği hız olgusunun ve yaşanan değişimlerin farklı bir hayat tarzına doğru evrimini ortaya koymaktadır (Günerigök, 2015: 13). Beck (2005: 12), modernliğin yeni görüngüsüne “düşünümsel modernleşme” ismini vermiş, düşünümsel modernleşmeyi modernizmin kendisine dair öz eleştirisini yorumlamıştır. İnsanoğlu, düşünümselliği sayesinde kendi eylemlerinin sonucunda ortaya çıkan riskleri algılamakta, bu risklerden dolayı korkuya kapılmaktadır.

Modern dönemde yaşayan teknolojik gelişmeler insanların günlük yaşantılarını kolaylaştırmıştır. Fakat yine teknoloji ve bilim aracılığıyla insanlar, teknolojinin neden olduğu riskleri daha iyi algılamaktadır. Dolayısıyla yaşayan gelişmeler insanlığı daha önce karşılaşmadığı ölçüde ve sayıda risklerle karşı karşıya bırakmıştır. Üstelik bu riskleri insanlık bilim ve teknoloji yoluyla kendisi imal etmiştir (Giddens ve Pierson, 2001: 222). Bu bağlamda bilimin ve teknolojinin insan hayatında faydaları olduğu kadar çeşitli yan etkilerinin de olduğu görülmüştür. Risklerin insanın düşünümselliği dolayısıyla algılanması ve bilim aracılığıyla tanımlanması toplumda bir korku kültürünün oluşmasına sebebiyet vermiştir. İnsanlar risklerin sebep olabileceği tehlikeler dolayısıyla belirsiz ve güvensiz bir ortamda, korku içerisinde yaşamaktadır. Bu korku, insanları eylemsizliğe, yaptığı eylemlerin sonucunda minimum derecede zarar görebileceği davranışlara ve statükoyu korumaya itmektedir (Ertürk, 2018: 282). İnsanın bilim ve teknoloji yoluyla kendisinin imal ettiği riskler birbirleriyle ilintili olabilmekte, bir riskin zararlı sonuçları ortaya çıktığı takdirde başka bir riskin ortaya çıkma ihtimalini arttırabilmektedir (Beck, 2011: 40). Bu şekilde döngüsel olarak sürekli risk içerisinde yaşayan insan, eylem yapacağı hususlarda riskler arasında seçim yapmaktadır. Örneğin aşı olmayı kabul eden veya reddeden insanların riskler arasında bir tercihte buldukları görülmektedir. Aşı uygulamaları, birçok hastalığın önlenmesi veya şiddetinin düşürülmesi açılarından bilimin insanlara sunduğu önemli katkılar arasında yer almaktadır. Fakat Cutter olayında olduğu gibi çeşitli ihmaller sonucunda aşı uygulamalarının sakatlıklara, hastalıklara ve ölümlere sebep olabildiği görülmüştür (Offit, 2005: 63-65). Dolayısıyla insanlar, aşı olmaya ya da olmamaya karar verirken ortaya çıkabilecek çeşitli riskleri göze almaktadır. Ancak aşı uygulamaları tarihsel bağlamda incelendiğinde, yaşayan kazalara kıyasla hastalıkların ve salgınların önüne geçilmesi hususlarında aşının insan sağlığına olumlu yöndeki etkilerinin göz ardı edilmemesi gerektiği düşünölmektedir.

Bunlara ek olarak Ulrich Beck, risk toplumu teorisini küreselleşme ile birlikte ele almaktadır. Doksanlı yıllarda enformasyon teknolojilerindeki ilerlemelerle birlikte zaman ve mekan kavramı ortadan kalkmış, küresel bağlamda ağ şeklinde yeni bir örgütlenme biçimi ortaya çıkmıştır. Bu süreçte, dünya üzerindeki ülkeler ekonomik, sosyal ve siyasal anlamda birbirine daha bağımlı hale gelmiş; üretim biçimlerinin yeni hammaddesi enformasyon olurken, iletişim teknolojilerinin gelişimiyle birlikte enformasyon akışı çok daha hızlı bir şekilde gerçekleşmeye başlamıştır (Castells, 2005: 89-90). Bu bağlamda Beck (2011: 14), bu dönemden sonra riskin küreselleşerek dünya imparatorluğunun yeni aktörü olduğunu iddia etmiştir. Risk olgusunun etkilerinin bir kısmı sınıfsal olarak yoksul insanlar ve ülkeler üzerinde daha çok hissedilmekte, bir kısmının ise küresel bağlamda her kesimden ve zümreden insanı etkilediği görülmektedir. Yoksulluk, riskli durumlardan kaçınabilme özgürlüğünü ve güvenli yaşama imkanını engellemektedir. Fakat küresel ısınma, hava kirliliği, sağlığın ve beslenmenin küresel manada tehdit edilmesi gibi riskler, küresel bağlamda sınıfsal farklılıkları ortadan kaldırmaktadır (Beck, 2011: 47-49). Tüm bunlar risk olgusunun çift yönlülüğüne vurgu yapmakta, teknolojik ilerlemelerin olumlu taraflarıyla birlikte dünyanın neresinde olursa olsun ve sınıf fark etmeksizin insanların risklerden kaçamayacağını vurgulamaktadır. Aynı zamanda modern dönemde kolektif gruplarla bağdaşık bir biçimde ele alınan ilerleme inancı, sınıf bilinci gibi kavramlar artık bireysel tanımlamalara ve beklentilere dönüşmüştür (Beck, 2005: 36-37). Bu dönemde ortaya çıkan bilgi kirliliği, sorunların muhatabı olarak görülen kişi ve kurumlardaki muğlaklık dolayısıyla otoritelere ve kurumlara da güveni kalmayan insan risk toplumu içerisinde yalnız hissetmektedir (Ertürk, 2018: 284). Dolayısıyla insanlar risk toplumunda bireysel bir biçimde küresel risklerle baş etmeye çalışmaktadır.

Modern dönemde yaşayan insanlar için bilimsel kurumlar ve bilim insanları en güvenilir bilgiyi sunmakta, toplumsal hayatı düzenlemektedir. Fakat risk toplumu içerisinde bilime ve bilim insanlarına olan güvenlerini kaybeden insanlar, belirsizliğin üstesinden bilimsel gibi görünen çeşitli inançlar vasıtasıyla gelmeye çalışmaktadır (Beck, 2011: 254). Aşı karşıtlığı da bu bağlamda geçmişten günümüze genellikle inanç temelinde gelişmiştir (Daldal vd., 2023: 37). Dolayısıyla çalışmada, risk toplumunda bilime olan güvensizliğin sonuçlarından birisi olan aşı karşıtlığını Ulrich Beck'in teorisi bağlamında incelemenin yerinde olacağı düşünülmüştür.

4. AŞI KARŞITLIĞININ RİSK TOPLUMU ÜZERİNDEN OKUNMASI

Modern dönem öncesinde insanlar, tanrıdan ve doğadan gelebilecek dışsal riskler için bir çözüm arayışındayken, modernizmden sonra oluşan risk toplumunda kendilerinin imal ettiği risklerle karşı karşıya kalmaktadır (Beck, 2011: 13-14). Bu noktada bilim, insanoğlunun riskleri ve sebeplerini anlama, tanımlama ve bu risklere karşı çözüm üretebilmesi için önemli bir araç haline gelmiştir. Fakat modern dönem sonrası oluşan yeni toplum yapısındaki kaotik durum, riskleri ve risklerin sebeplerini değiştirmesi ve modern dönemdeki bilim anlayışında ve uygulamalarında görülen eksikler ve hatalar bilim anlayışında da dönüşüme sebep olmuştur.

Modern dönemdeki bilimsel gelişmelerin ve yarattığı sonuçların insanlık üzerinde hem olumlu hem de olumsuz yönde birçok etkisi olmuştur. Gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar toplumsal ilerlemenin önünü açarken risklerin görünürlüğünü de beraberinde getirmiştir. Bahsi geçen risklere dair çözüm arayışı, ilerlemenin getirdiği olumsuz yanları daha çok ortaya çıkarmakta, riskleri bilimsel analiz nesnesi haline getirmektedir. Dolayısıyla gerçekleştirilen bilimsel çalışmalar hem risklere dair çözüm önerileri getirmekte, hem de yeni riskler yaratmaktadır. Bu bağlamda Beck, (2011: 234-240) modernleşme riskleri üzerinde disiplinlerarası çalışmanın kendisinin bir sorun haline geldiğini, bilimselleşmenin kendisinin bir sorun olarak

bilimselleştğini dile getirmiştir. Bu noktada Beck, bilimin riskleri bir sorun olarak ortaya çıkardığını anlatmaktadır.

Modern dönemde bilimin içerisinde şüphecilik ilkesi işleyişini sürdürmektedir fakat bilimsel sonuçların uygulanması totaliter bir biçimde gerçekleşmektedir (Beck, 2011: 233). Bu bağlamda 19. yüzyıldan sonra pozitivistin hakim paradigma olmasının da etkisiyle bilimsel bilginin temelleri şüphecilikten muaf tutulmuş ve sonuçları totaliter bir biçimde uygulanmıştır (Beck, 2011: 246). Bu haliyle bilim *tabu kırıcı* işlevini kaybetmiş, akılcılık ve nesnellik iddialarıyla *tabu tasarımcısı* haline gelmiştir (Beck, 2011: 236). Böylelikle bilimin sonuçlarının dogmalaştırılması, hem oluşan problemlerin çözülmesi hususunda siyasi çıkarlar için hem de piyasa mekanizmasının işleyişi hususunda ekonomik çıkarlar için uygun olduğundan dolayı hızlı ve sonuç odaklı ilerleyişi beraberinde getirmiştir. Çünkü bilimsel hizmet ve bu hizmetin alıcıları bilimsel şüpheciliğe değil, bilgiye para vermektedir (Beck, 2011: 246). Aynı zamanda siyasi liderlerin, ülkelerinde ortaya çıkan çeşitli problemlere hızlı ve sonuç odaklı çözümler getirmeleri işlerini kolaylaştırmaktadır. Tüm bunların nihayetinde modern dönemde bilimsel bilginin sonuçları dogmalaştırılmış ve problemlere hızlı çözüm önerileri getirmek adına yeterli ölçüde sorgulanmadan uygulanmıştır. Bu durum, tıbbi müdahale hataları üzerinden açılan davalardaki artıştan görülebileceği üzere pratikte birçok probleme neden olmuştur (Beck, 2011: 247).

Aşı uygulamalarının 1853 yılında İngiltere’de zorunlu hale getirilmesi, Beck’in modern dönemde bilimsel bilginin sonuçlarının totaliter bir biçimde uygulanması hususundaki açıklamalarını anlamlı kılmaktadır. Bu bağlamda, modern dönemde aşı hususunda en çarpıcı örnek, 1853-1867 arasındaki dönemde bebeklerde çiçek aşısının uygulanmasının yasayla zorunlu hale getirilmesi ve çocuklarına aşı yaptırmayan ailelere çeşitli cezaların uygulanmasıdır. Bu durum İngiltere’de aşya karşı halkın ayaklanmasına ve örgütlenmesine sebebiyet vermiştir (Wolfe ve Sharp, 2002: 430). Bununla beraber, ilerleyen yıllarda da her ne kadar aşı uygulaması zorunlu tutulmaya devam etse de 1950’li yıllara kadar olan süreçte halkın aşı üzerinden bilimin olumlu çıktıklarına tanık olması (Kaufman, 1967: 478) bilime olan güveni arttırmıştır. Fakat 1955 yılında yaşanan Cutter olayı, modern dönemde hem bilimsel araştırma sonuçlarının dogmalaştırılmasının hem de piyasa ve devlet çıkarları gereğince bu sonuçların yeterli düzeyde sorgulanmamasının yaratabileceği faciaya önemli bir örnek teşkil etmektedir. Bu tip insan hayatını etkileyen hataların bilimin ve bilimsel bilginin sorgulanması hususundaki payı oldukça büyüktür. Yaşanan bu gibi durumlar, modern dönemden sonra bilimi başka ilkeler ve çıkarlarla ilişkilendiren alternatif ve savunmacı bilim çeşitlerini ortaya çıkartmış, bilimsel bilgiler şimdiye kadar örneği görülmemiş bir şekilde siyasileşme testine tâbi tutulmuştur (Beck, 2011: 241-42). Tüm bunlar bilimin itibarını zedelemiş, risk toplumu içerisinde kişilerin nasıl bir tercih yaparlarsa yapsınlar kendilerini güvensiz hissetmelerine yol açmıştır.

Modern dönemde bilimsel bilginin güvenilirliğini sağlamak adına bilim insanları ve bilimsel yayın mecraları için itibar, yayım türü ve yeri, kurumsal temeller gibi çeşitli kriterler getirilmiştir. Fakat yaşanan gelişmeler getirilen kriterlerin başarısızlığını gün yüzüne çıkartmıştır. Bilginin üretiminde güvenliğin sağlanamaması, siyaset, ekonomi ve kamusal alandaki bilimsel sonuçların hedef gruplarını bilgi üretimi hususunda özne konumuna getirmiştir (Beck, 2011: 235). Beck’in bu bağlamda risk toplumunda bilgi üretimi hususunda yaptığı açıklamalar, günümüzde aşı hakkındaki bilginin medya kanalları aracılığıyla siyasi liderler, ilaç şirketleri, kanaat önderleri gibi tıp alanında uzmanlığı olmayan kişiler tarafından üretilebilir olmasını anlamlı kılmaktadır. Bu bağlamda Donald Trump’ın Wakefield’in iddialarının yalanlanmasına rağmen tekrardan gündeme getirerek siyasi çıkarları amacıyla kullanması bu hususta önemli bir örnektir (Bosaley, 2018). Dahası, günümüzde internet ve sosyal medyanın yaygınlığı Beck’in bahsettiği riskleri daha yüksek bir seviyeye getirmiştir. Bu bağlamda aşı tereddüdü olan veya aşı karşıtı kişilerin aşı hakkında daha

çok internet ve sosyal medya aracılığıyla bilgi edindikleri görülmektedir (Özceylan, 2020: 1038). Bunlara ek olarak gerçekliği bulunmayan, inanç temelli oluşturulmuş komplo teorileri kulaktan kulağa aktarılmakta veya internet ve sosyal medya aracılığıyla dolaşıma girmektedir. Komplo teorileri, belirsizlik ortamında insanların inançlarını korumalarına izin vermekte ve kendi içerisinde tutarlı bilgilere sahip gibi görünmektedir (Douglas vd., 2017: 538). Bu bağlamda komplo teorileri, risk toplumunda belirsizlikler içerisinde yaşayan insanların hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Covid-19 döneminde aşırı reddeden insanların bir kısmının aşının akut yan etkilerinin olabileceği, kısırlığa yol açabileceği, aşı vasıtasıyla vücuda çip yerleştirileceği ve aşının hayvan formunda nesillerin ortaya çıkmasına sebebiyet vereceği gibi birçok komplo teorilerine inandığı görülmüştür (Özel, 2022: 136). Bu hususta Beck, (2011: 245) risk toplumunda bu denli irrasyonel bir biçimde ortaya çıkan inançların sebebini, insanların risklerden kurtulabilmek için yine bilime muhtaç olduğunun farkına varması ve bu durumu protesto etmesi olarak yorumlamıştır.

Bunlara ek olarak aşıyla ilgili olmasa da günümüzde, sağlıkla ilgili yanıltıcı birçok bilgi üreten ve sözde bilim olarak görülen astrolojinin geleneksel ve sosyal medya kanallarıyla popülerlik kazandığı görülmektedir (Uyar, 2016: 51). Astroloji aracılığıyla ticari kaygılar güdülen hastalıkların burçlarla ilişkilendirildiği ve bu şekilde insanlarda kaygı oluşturulduğu görülmektedir (Dönmez ve Yurdakul, 2018: 55). Sağlık hususunun ticari amaçlarla medyada ve sosyal medyada bilimsel dayanağı olmayan bilgilerle ciddiyetsiz bir biçimde ele alınması, yine Beck'in risk toplumu içerisinde bilimsel bilginin yerini inanç temelli bilgilerin aldığı söylemlerini haklılaştırmaktadır. Beck, (2011: 254-255) risk toplumunda bilime ve bilim insanlarına güveni kalmayan insanların inançla bilimi birleştiren çeşitli alanlara yöneldiğini, hakikatlerini bilim öncesi bilgi biçimiyle değil, bilimle ilişkili bir biçimde oluşturduklarını ifade etmiştir. Bu bağlamda bilimsel bilginin toplumun hakikat tanımlamaları için yetersiz kalışı, insanları kendi hakikatini oluşturmaya (Beck, 2011: 234), riskler ve belirsizlikler içerisinde tutarlı bilgi arayışına itmektir.

Tüm bunlara rağmen Beck, modern dönemin bilim anlayışının ve yöntemlerinin sorgulanmasının sebeplerinin yalnızca uygulamalarda meydana gelen hatalar ya da bilimsel bilginin çeşitli çıkarlar doğrultusunda şekillendirilebilmesinin anlaşılması olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda Beck, (2011: 233-34) aydınlanmanın hakikat iddiasının çürütülmesi ve bilimin gizemlerinden arındırılarak bilim insanlarının tekelinden çıkması sürecinin başlamasının sebebini yine bilimin içerisindeki şüphecilik olduğunu dile getirmiştir. Beck aslında, modern dönemin bilim anlayışına ve uygulamalarına getirilen eleştirileri bilimin gelişmesi ve ilerlemesinin bir sonucu olarak görmüştür. Beck'e göre (2011: 234) böylesine bilim üzerine yoğunlaşılacak bir dönemde bilimin kamusal düzeyde eleştirilmesi olağandır.

Günümüzde bilime ve bilim insanlarına olan güvensizlik bilimsel eğitim almış kişilerde dahi görülmektedir. Bu bağlamda Özceylan ve arkadaşlarının (2020: 1037) Türkiye'de gerçekleştirdiği çalışmada aşı tereddüdü taşıyanların veya aşı karşıtı olanların daha çok eğitimli kişilerin olduğu sonucuna ulaşması, eğitim alan kişilerin bilime olan güvensizliğini gözler önüne sermektedir. Fakat bilimin yarattığı sorunlarla yine bilimin üstesinden gelinebildiği 1970'li yıllarda İngiltere'de boğmaca salgınının üstesinden aşılama oranındaki artışla gelinmesi (Kılıçaslan, 2020: 31) örneğindeki gibi birçok örnekle ortaya konulmuştur. Dolayısıyla bilimsel bilginin yanlışlanabilirliğini göz önünde bulundurmakla birlikte, bilimsel bilginin alanında uzman kişilerce, çok sayıda deney ve gözlem yoluyla elde edildiğinin unutulmaması gerektiği düşünülmektedir.

5. SONUÇ

Günümüz risk toplumlarında insanların, bilim ve teknoloji aracılığıyla imal edilmiş risklerle sürekli olarak karşı karşıya oluşu bilime ve bilim insanlarına güvensizliği beraberinde getirmiş ve aşırı tereddüdü ve karşıtlığı bu güvensizliğin tezahürü olmuştur. Kızamık, kabakulak, tetanoz, corona virüs ve daha birçok hastalığın önlenmesi, bu riskle başa çıkılabilmesi için aşı kabulünün oldukça önemli olduğu görülmektedir. Fakat aşı uygulanması esnasında hata ve ihmallerin olması durumu, uygulanan aşının içerisinde ne olduğunun aşı uygulanan kişiler tarafından tam olarak bilinmemesi insanlar için risk teşkil etmektedir. Böyle bir durumda kişiler, aşı uygulanmasından tereddüt etmekte, Beck'in bahsettiği şekilde aşı olma durumuna karşı bir eylemsizlik geliştirebilmekte, dahası aşırı reddedebilmektedir. Bu bağlamda aşırı tereddüdü nedeniyle tıbbi otoritelerin kendilerine önerdikleri tarihlerde aşı olmak istemeyen kişilerin Beck'in bahsettiği şekilde bilime, kişilere ve kurumlara güvensizlik nedeniyle eylemsizlik durumunu ifade etmektedir. Aşı karşıtlığı ise risk toplumunda bilim dışı üretilen inanç temelli bilgiler kaynaklı olabileceği gibi aşı şirketlerine olan güvensizlik sonucu da gelişebilmektedir (Özel, 2022: 131). Sağlık uygulamalarında ticari amaçların devreye girmesi bilime olan inancı da sarsmaktadır (Daldal vd., 2023: 43). Cutter olayında görüldüğü üzere aşı uygulamalarında görülen hataların önemli bir kısmı bilimsel sonuçların uygulanması aşamasında ticari amaçların devreye girmesinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda neoliberal tıbbi pratikler, bilimin ve bilim insanlarının itibarını zedelemektedir (Daldal vd., 2023: 43). Beck (2011: 257), bu noktada bilim insanlarının gerçekleştirdikleri çalışmaların sonuçlarından koparıldıklarını ve dolayısıyla uygulamalardan kaynaklanan problemlerden bilim insanlarının sorumlu tutulamayacağını belirtmiştir. Fakat yine de Beck (2011: 239), bilimsel alt yapı sistemlerinin gelişmesinin şimdiye kadar olan yetersizliklerin ortadan kaldırılması hususunda fayda sağlayacağını ifade etmiştir.

Aynı zamanda günümüzde, çevrimiçi ağlar aracılığıyla bilgi meta haline gelmiştir. Bu dönemde, aşırı miktarda bilgi üretimi gerçekleştirilmekte ve hızlı bir biçimde dolaşımı sağlanmaktadır. Yaşanan bu gelişmelerin bir tesadüf olmadığı, insanların yargı mekanizmalarının köreltmek ve eleştirel akla zarar vermek amacıyla bilinçli bir şekilde gerçekleştirildiğine dair tartışmalar mevcuttur (Önen, 2023: 86). Bu bağlamda Foucault'nun bahsettiği üzere (2003:35) iktidar, bilgi aracılığıyla otoritesini sağladığından dolayı teknolojinin de imkanlarından faydalanarak amaçlarına yönelik bilgiyi sürekli yeniden üretmektedir. Dolayısıyla iktidar, hakikat kavramını muğlaklaştırmakta ve toplumsal manada kendi hakikatini yaratmaktadır. Böylelikle iktidarın siyasi ve ticari kaygılarla yeni bir toplum biçimi olan dezenformasyon toplumu oluşturduğu düşünülmektedir (Önen, 2023: 97). Böyle bir toplum yapısında insanlar hakikate erişmekte zorlanmakta, riskler karşısında savunmasız kalmakta ve neyin doğru neyin yanlış olduğuna karar verememektedir. Bu çerçeveden bakıldığında aşı ve sağlık hususlarında medya ve sosyal medya kanalları aracılığıyla alanında uzman bilim insanları tarafından üretilmeyen bilgiler dolayısıyla bir kaos ortamı oluşmaktadır. Bu durum, aşı ve sağlık hususlarında insanların kafalarının karışmasına, bazı durumlarda yargı mekanizmalarının ortadan kalkmasına ve eylemsizlik durumuna geçmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla Beck'in (2011: 234) söz ettiği şekilde bilimsel bilgi toplumun hakikat tanımı için yetersiz hale gelmekte ve toplumda hakikat tanımı muğlaklaşmaktadır.

Beck (2011: 255), risk toplumundaki aşırı bilgi üretimi ve hakikat krizi karşısında çok okuyarak üretilen bilgilerin karşı araştırmalarının da bilinmesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Okurlar tarafından karşı araştırmaların bilinmesi, üretilen bilgilerin aksi olabilecek, onları yalanlayabilecek nitelikteki bilgilerin de değerlendirilme sürecine alınmasını sağlamaktadır. Bu şekilde, okurların çok yönlü bilgi edinmeleri, edindikleri bilgileri akıl süzgecinden geçirmeleri, risk toplumu içerisinde karşılaşılabilecekleri riskler hakkında mümkün mertebe bilgi sahibi olmaları ve

bu risklere karşı önlemler almaları beklenmektedir. Beck'in önerileri, günümüzde yaşanan bilgi kirliliği ortamında doğru bilgiye ulaşma ve karşılaşılabilecek risklere karşı önlem alma hususlarında önem arz etmektedir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review: Externally peer reviewed.

Conflict of Interest: The author declared that she has no conflict of interest.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support

KAYNAKÇA

- Beck, U. (2011). *Risk Toplumu*. (K. Özdoğan ve B. Doğan, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Beck, U. (2005). *Siyasallığın İcadı*. (N. Ülner, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bosaley, S. (2018). How Disgraced Anti-Vaxxer Andrew Wakefield Was Embraced by Trump's America. *The Guardian*. 31.05.2024 tarihinde <https://www.theguardian.com/society/2018/jul/18/how-disgraced-anti-vaxxer-andrew-wakefield-was-embraced-by-trumps-america> adresinden alındı.
- Castells, M. (2005). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür Cilt 1*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Daldal, A., Conker, A. ve Nas, Ç. (2023). Aşı Karşıtlığı ve Covid-19 Pandemisi Sürecinde Türkiye'deki Yansımalarına Kuramsal ve Sosyo-Politik Bir Bakış: Bilimselliğin Reddi, Tıbbileştirme ve Komplocu- Popülist Söylemler. *Amme İdaresi Dergisi*, 56(3), 35-57.
- Douglas, K. M., Sutton, R. M. ve Cichocka, A. (2017). The Psychology of Conspiracy Theories. *Current Directions in Psychology of Conspiracy Theories*, 26(6), 538-542.
- Dönmez, İ. H. ve Yurdakul H. (2018). Sağlık Kültür Endüstrisinin Bir Aracı Olarak Yazılı Basında Sağlık ve Yaşam Haberleri. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(13), 45-58.
- Ertürk, D. (2018). Risk Toplumu: Belirsizlik, Korku ve Güven Arayışında Özne. *Turkish Studies Social Sciences*, 13(10), 275-289.
- Foucault, M. (2003). *İktidarın Gözü: Seçme Yazılar*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. ve Pierson, C. (2001). *Modernliği Anlamlandırma*. (M. Sağlam ve S. Uyurkulak, Çev.) İstanbul: Alfa Yayınları.
- Günerigök, M. (2015). *Risk Toplumu ve Din- Sosyolojik Bir İnceleme*. (Doktora Tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Hayat Öktem, Ö., Karaoğlu, F. N. ve Kul Uçtu, N. (2023). Aşı Reddi. *YOBU Sağlık Bilimleri Dergisi*, 4(2), 204- 211.
- Kader, Ç. (2019). Aşı Karşıtlığı: Aşı Kararsızlığı ve Aşı Reddi. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*, 4(3), 377-388.
- Kaufman, M. (1967). The American Anti-Vaccinationists and Their Arguments. *Bulletin of the History of Medicine*, 41(5), 463-478.
- Kılıçaslan, Ö. (2020). Aşı Karşıtlığı Tarihçesi. Cengiz Yakıncı (Ed.), *Güncel Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları* içinde (25-42). Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- MacDonald, N. E. (2015). Vaccine Hesitancy: Definition, Scope and Determinants. *Vaccine*, 33(34), 1-4.
- Offit, P. A. (2005). *Cutter Incident: How America's First Polio Vaccine Led to the Vaccine Crisis*. New Haven and London: Yale University Press.
- Önen, A. (2023). Hakikat Sonrası Çağda Enformasyon Toplumunun Dezenformasyon Toplumu Dönüşümü. *Pamukkale Üniversitesi İletişim Bilimleri Dergisi*, 2(2), 86-100.
- Özceylan, G., Toprak, D. ve Esen, E. E. (2020). Vaccine Rejection and Hesitation in Turkey. *Human Vaccines & Immunotherapeutics*, 16(5), 1034- 1039.
- Özel, M. (2022). Pandemi Sürecinde Aşı Kararsızlığının ve Aşı Karşıtlığının Sosyolojik Bir Değerlendirmesi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 127-144.
- Pan Health Organization ve World Health Organization (2020). Understanding The Infodemic and Misinformation In The Fight Against Covid-19 Digital Transformation Toolkit- Knowledge Tools. 09.09.2024 tarihinde https://iris.paho.org/bitstream/handle/10665.2/52052/Factsheet-infodemic_eng.pdf adresinden alındı.
- Uyar, T. (2016). Astroloji Sözdebilimi ve Toplum İçin Yarattığı Tehditler Üzerine Bir Tartışma. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 6(1), 50-60.
- Wolfe, R.M. ve Sharp, L.K. (2002). Anti-Vaccination Past and Present. *BMJ*, 325(7361), 430-432.

Yelsiz, M. ve alışkan Söylemez, Ő. (2023). İnfodemi: Covid-19 Aşıları Hakkındaki Paylaşımların Aşı Karşılığı Perspektifinden Değerlendirilmesi. *SDÜ Sağlık Yönetimi Dergisi*, 5(1), 52-72.